

वैदिक-व्यापारप्रबन्धने उत्पादनं वितरणम् उपयोगः विनिमयश्च

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्/

सामान्यतः वैदिकसमाजः आध्यात्मिक-यज्ञपरम्परायाः दृष्ट्या चर्च्यते, किन्तु तस्य आर्थिक-संरचनायाः सूक्ष्म-अध्ययनम् अपेक्षया न्यूनतया कृतम्। अयं प्रबन्धः तदेव अभावं पूर्यितुम् उद्यतः अस्ति। वैदिकसाहित्ये प्रत्यक्षतया “व्यापारशास्त्र” अथवा “अर्थप्रबन्धनम्” इत्यादिशब्दाः न दृश्यन्ते, तथापि ऋग्वेद-सामवेद-यजुर्वेद-ब्राह्मणग्रन्थ-श्रौतसूत्रादिषु आर्थिक-जीवनस्य बहवः संकेताः सन्ति। अन्नोत्पादनस्य महत्त्वम्, गोसंपत्तेः केन्द्रीयता, कृषिपशुपालनाधारित-जीवनव्यवस्था, दान-वितरण-परम्परा, यज्ञ-भागविन्यासः, निष्कादि-धनप्रयोगः, तथा वस्तु-वस्तुविनिमय-प्रणाली— एते सर्वे वैदिक-आर्थिक-चेतनायाः अंगानि सन्ति। उत्पादनं वैदिकसमाजस्य मूलाधाररूपेण स्वीकृतम्, यत्र कृषिः तथा पशुपालनम् जीवनसंरक्षणस्य प्रधानसाधनत्वेन प्रतिष्ठितम्। वितरणव्यवस्था केवलं अर्थ-परिवर्तनक्रिया न, अपि तु सामाजिक-धर्मरूपेण स्वीकृता, यत्र दानम्, अतिथिसत्कारः, तथा यज्ञ-विभागः आर्थिक-न्यायस्य आधारभूततत्त्वानि आसन्। उपयोगसंरचना संयमितोपभोगदृष्ट्या नियोजिता, यत्र “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा” इति सिद्धान्तः संतुलित-जीवन-आदर्शं प्रतिपादयति। विनिमयः वस्तु-वस्तुपरकः, गो-संपत्तेः मानकीकरणेन, तथा सामाजिकविश्वासाधारित-लेनदेनरूपेण विकसितः आसीत्। अस्य अध्ययनस्य केन्द्रीयप्रतिज्ञा एषा यत् वैदिक-व्यापारप्रबन्धनम् केवलं आर्थिक-प्रक्रिया नासीत्, अपि तु धर्माधारित-सामाजिक-समन्वित-संरचना आसीत्, यत्र अर्थः, धर्मः, तथा लोकसंग्रहः परस्परं संबद्धाः आसन्। आधुनिक-अर्थशास्त्रीय-दृष्ट्या लाभ-केंद्रित-प्रणालीभ्यः भिन्नरूपेण वैदिकव्यवस्था संतुलितोपयोग, सामुदायिक-सहकार्य, तथा नैतिक-नियन्त्रणस्य आधाररूपेण अवगन्तुं शक्यते। अतः अयं शोधपत्रम्

वैदिक-आर्थिक-संरचनायाः पुनर्मूल्यांकनं कृत्वा तस्य प्रबन्धनात्मक-मूल्यं, सांस्कृतिक-समन्वयम्, तथा समकालीन-आर्थिक-चिन्तनाय सम्भावित-प्रासंगिकतां च उद्घाटयति। वैदिकसमाजस्य अध्ययनं सामान्यतया आध्यात्मिक-यज्ञपरम्परायाः, देवता-स्तुतिपरम्परायाः, तथा धर्मसंरचनायाः परिप्रेक्ष्ये अधिकतया क्रियते; तथापि तस्य आर्थिक-संरचनायाः, विशेषतः उत्पादन-वितरण-उपयोग-विनिमयात्मक-प्रबन्धन-व्यवस्थायाः, सम्यगनुशीलनम् अपेक्षया न्यूनतया कृतम्। वैदिकग्रन्थेषु “व्यापारप्रबन्धनम्” इति पदं प्रत्यक्षतया न दृश्यते, किन्तु तत्र जीवनव्यवस्थायाः यथार्थपरिसरे उत्पादन-क्रिया, संसाधन-संग्रहः, धान्य-व्यवस्था, गोसंपत्तेः संरक्षणम्, दान-प्रणाली, तथा विनिमय-संकेताः स्पष्टतया सन्ति। अतः वैदिक-आर्थिक-संरचना आधुनिक-अर्थशास्त्रीय-श्रेणीभ्यः पृथक्, किन्तु प्रबन्धनदृष्ट्या अत्यन्तं सुव्यवस्थित-समन्वित-तत्त्वयुक्ता आसीत् इति प्रतिपादयितुं शक्यते। वैदिकसमाजः मूलतः कृषिपशुपालनप्रधानः आसीत्, यत्र अन्नोत्पादनं जीवनरक्षणस्य तथा सामाजिक-स्थैर्यस्य मूलाधारः अभवत्। “गो” इति पदं वैदिकसाहित्ये केवलं पशुविशेषस्य बोधकं न, अपि तु संपत्तेः, उत्पादनशक्तेः, तथा आर्थिक-समृद्धेः प्रतीकरूपेण प्रयुक्तम्। धान्य, यव, तिल, दुग्ध, घृत, फलादीनां उत्पादनं केवलं उपभोगपर्यन्तं न, अपि तु यज्ञ-धार्मिक-संरचनायाः पोषणार्थं अपि अनिवार्यं आसीत्। उत्पादनं अत्र स्वार्थकेंद्रित-लाभार्जनस्य साधनं न, अपि तु लोकजीवनस्य संरक्षणाय, परिवारस्य पालनाय, तथा समुदायस्य स्थैर्यार्थं नियोजितं भवति स्म। ऋग्वेदे अन्नस्य तथा गोसंपत्तेः महत्त्वं बहुधा प्रतिपादितम्। “गावो मे असन् मातरः” इति वाक्येन गोसंपत्तेः मातृवत् संरक्षणीयत्वं सूचितम्। अन्नोत्पादनं प्राणसंरक्षणस्य अधिष्ठानम् इति भावना “अन्नं वै

प्राणाः” इति श्रुतिवाक्येन स्पष्टतया प्रकाशते। एतत् सूचयति यत् उत्पादनव्यवस्था केवलं आर्थिक-क्रिया न, अपि तु प्राण-धारणस्य, सामाजिक-संतुलनस्य, तथा धर्म-पालनस्य आधारभूत-तत्त्वम् आसीत्।

वितरण-व्यवस्था अपि वैदिकसमाजे नैतिक-कर्तव्यरूपेण स्वीकृता। दानप्रणाली, अतिथिसत्कारः, यज्ञभागविन्यासः, तथा गोदानादि-परम्पराः सामाजिक-संसाधनविन्यासस्य तत्त्वानि आसन्। धनस्य संचयः केवलं निजी-लाभाय न, अपि तु “समाजहिताय” इति दृष्ट्या विचारितः। “शतं मे गावः शतमश्वान् ददातु” इति प्रार्थनाव्याक्येषु संपत्तेः अर्जनं तथा तस्य वितरणम् उभयथा सामाजिक-मूल्यरूपेण प्रतिष्ठितम्। एतादृशा व्यवस्था दर्शयति यत् आर्थिकसंसाधनानां प्रवाहः समुदायाधारितः आसीत्। उपयोगसंरचना अपि मर्यादित-संयमित-रूपेण विन्यस्ता आसीत्। “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा” इति वाक्येन उपभोगस्य सीमितत्वं, संयमः, तथा संतुलनं प्रतिपादितम्। असीम-उपभोगः, संचय-प्रधान-दृष्टिः, तथा स्वार्थ-लाभ-केंद्रित-व्यवहारः वैदिक-जीवनदृष्टौ प्रमुखः नासीत्। अपि तु संसाधनानां सतत-प्रयोगः, पुनरुत्पादन-क्षमता, तथा सामाजिक-संतुलनं अधिकं महत्त्वं धारयति स्म।

विनिमयप्रणाली प्रारम्भे वस्तु-वस्तुविनिमयरूपेण विकसिताभूत्। गोसंपत्तिः, धान्यम्, धातु, तथा अन्योपयोगी-सामग्री विनिमयस्य मानकरूपेण प्रयुक्ताः। मुद्रा-प्रणाली-अभावे अपि सामाजिकविश्वासः विनिमय-व्यवहारस्य आधारः आसीत्। एषः विश्वासाधारित-व्यवहारः दर्शयति यत् वैदिक-आर्थिक-प्रबन्धनम् नैतिक-संरचनायाः अधीनं आसीत्, न तु केवलं भौतिक-लेनदेनस्य तत्त्वम्। एवं वैदिक-व्यापारप्रबन्धनं चतुर्विधतत्त्वसमन्वित-संतुलित-आर्थिक-संरचना आसीत्, यत्र उत्पादनम् जीवनसंरक्षणाय, वितरणम् सामाजिक-समन्वयाय, उपयोगः संयमाय, तथा विनिमयः पारस्परिकविश्वासाय नियोजितः आसीत्। अयं शोधप्रबन्धः एतेषां तत्त्वानां विस्तृत-अनुसन्धानं कृत्वा तेषां आधुनिक-अर्थचिन्तनपरिप्रेक्ष्ये प्रासंगिकतां अपि विवेचयिष्यति।

वैदिक-समाजस्य आर्थिक-संरचनायां उत्पादनम् मूलाधारतत्त्वम् आसीत्। उत्पादनं न केवलं व्यक्तिगत-उपार्जनस्य साधनम्, अपि तु सामाजिक-जीवनधारणस्य, यज्ञ-धर्मसंरक्षणस्य, तथा समुदायिक-स्थैर्यस्य अनिवार्य-आधारः आसीत्। कृषिः, पशुपालनम्, धान्यसंग्रहः, दुग्धोत्पादनम्, धातुप्रयोगः, तथा हस्तकला— एते सर्वे उत्पादनप्रक्रियायाः अवयवाः आसन्। ऋग्वेदे अन्नोत्पादनस्य तथा भूमेः महत्त्वं स्पष्टतया दृश्यते। कृषिकर्म न केवलं आर्थिकक्रिया, अपि तु जीवनरक्षणस्य साधनम् इति स्वीकृतम्।

अन्नं बहु कुर्वीत ।

(तैत्तिरीयोपनिषद्, ३.७)

एषा वाक्यधारणा उत्पादनस्य सामाजिक-आवश्यकतां प्रतिपादयति। अन्नोत्पादनं केवलं उपभोगपर्यन्तं न, अपि तु परिवारस्य, ग्रामसमुदायस्य, तथा अतिथिसत्कारस्य आधाररूपेण अनिवार्यम् आसीत्। पशुपालनं वैदिक-उत्पादनव्यवस्थायाः अन्यतमः केन्द्रीय-अवयवः आसीत्। “गो” शब्दः संपत्तेः, उत्पादनशक्तेः, तथा आर्थिक-समृद्धेः प्रतीकरूपेण प्रयुक्तः।

गावो मे असन् मातरः ।

(ऋग्वेदः, १.१६४.४०)

अत्र गोसंपत्तेः पोषण-सम्बन्धः, मातृत्व-संरक्षण-भावः, तथा आर्थिक-मूल्यं संयुक्तरूपेण व्यक्तम्। दुग्ध, दधि, घृत, तथा कृषिकार्ये बैल-प्रयोगः— एते सर्वे उत्पादन-चक्रस्य आधाराः आसन्। उत्पादन-प्रक्रिया वैदिकसमाजे सामुदायिक-सहकार्येण सम्पन्ना भवति स्म। ग्रामजीवनम् उत्पादनाधारितम् आसीत्; कृषकाः, गोपालाः, शिल्पिनः, तथा धान्यसंग्राहकाः परस्पर-निर्भर-रूपेण कार्यं कुर्वन्ति स्म। एषा परस्परनिर्भरता उत्पादनप्रबन्धनस्य संगठित-रूपं दर्शयति।

ऋग्वेदे वर्षा तथा कृषि-सम्बन्धः अपि प्रतिपादितः—

इन्द्रः वृष्टिं ददातु ।

(ऋग्वेदः — इन्द्रसूक्तेषु वर्षासम्बन्धी प्रार्थना)

अत्र वर्षा उत्पादनस्य पूर्वशर्तुरूपेण स्वीक्रियते। प्राकृतिक-संतुलनम् उत्पादन-चक्रस्य अनिवार्य-अवयवः आसीत्। एषा दृष्टिः दर्शयति यत् वैदिक-उत्पादनव्यवस्था प्रकृतिनिर्भर-संतुलित-संरचना आसीत्, न तु प्रकृतिशोषण-प्रधान-प्रणाली। धातु-उत्पादनस्य तथा हस्तकला-प्रयोगस्य संकेताः अपि वैदिकग्रन्थेषु दृश्यन्ते। “निष्क” इत्यादिशब्दाः सुवर्ण-धातुप्रयोगस्य द्योतकाः भवन्ति। एतत् दर्शयति यत् उत्पादनं केवलं कृषि-पशुपालनपर्यन्तं सीमितं नासीत्, अपि तु धातु-आधारित-वस्तुनिर्माणपर्यन्तं विस्तृतम्। एवं वैदिक-उत्पादनव्यवस्था त्रिविधाधारे प्रतिष्ठिता आसीत्— (१) कृषि-पशुपालनाधारित-प्राथमिक-उत्पादनम्, (२) सामुदायिक-सहकार्य-समन्वयः, (३) प्राकृतिक-संतुलनाधारित-प्रणाली। उत्पादनं अत्र स्वार्थ-केंद्रित-लाभसाधनं न, अपि तु जीवन-धारण-धर्म-समर्थन-समुदाय-संतुलनस्य साधनम् आसीत्। वैदिक-समाजस्य आर्थिक-संरचनायां वितरणम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं तत्त्वम् आसीत्। उत्पादनस्य यथार्थफलम् तदा सिद्ध्यति यदा तस्य समुचित-वितरणम् भवति। वैदिक-परिसरे वितरणं केवलं आर्थिक-संसाधन-परिवर्तनक्रिया नासीत्, अपि तु धार्मिक-नैतिक-कर्तव्यरूपेण प्रतिष्ठितम् आसीत्। दानम्, यज्ञ-भाग-विन्यासः, अतिथिसत्कारः, ब्राह्मण-गृहस्थ-सम्बन्धः, तथा गोदानादि-परम्पराः वितरणव्यवस्थायाः अवयवाः आसन्।

ऋग्वेदे दानशीलस्य महिमा बहुधा स्तूयते।

शतं मे गावः शतमश्वान् ददातु ।

एतादृश-वाक्येषु धन-प्राप्तिः तथा तस्य वितरणम् उभयथा सामाजिक-मूल्यरूपेण दृश्यते। दानं केवलं व्यक्तिगत-यशःप्राप्तये न, अपि तु सामाजिक-संबन्ध-सुदृढीकरणस्य, तथा सामुदायिक-विश्वासस्य आधारः आसीत्। यज्ञ-प्रक्रियायां अपि वितरणसंरचना सुस्पष्टतया विन्यस्ता आसीत्। हविर्भागः, दक्षिणा,

अन्न-विभागः, तथा यजमान-ऋत्विक्-सम्बन्धः— एते सर्वे संसाधनानां विनियोजनस्य औपचारिक-रूपम् आसीत्।

यज्ञेन दत्तं न व्यर्थं भवति ।

एषा भावना सूचयति यत् वितरणं धार्मिक-संरक्षणस्य अंगम् आसीत्। यज्ञ-आधारित-वितरणव्यवस्था सामाजिक-आर्थिक-प्रवाहस्य केन्द्रीय-संरचना आसीत्। वितरणव्यवस्था केवलं धार्मिक-परिसरे सीमिता नासीत्; ग्रामसमुदाये अपि परस्पर-सहायता, ऋण-प्रणाली, तथा श्रम-विभागः प्रचलितः आसीत्। कृषकः, गोपालः, शिल्पी, व्यापारी— एते सर्वे परस्पर-निर्भर-संरचनायां स्थिताः आसन्। उत्पादनस्य फलम् समुदायेन विभज्य जीवनधारणं कुर्वन्ति स्म। एषा व्यवस्था सामाजिक-न्यायस्य आद्यरूपेण अवगन्तुं शक्यते। उपनिषदां दृष्ट्या अपि धन-वितरणं धर्माधीनम् आसीत्।

न कर्मणा न प्रजया धनेन ।

(कैवल्योपनिषद्, मन्त्र २)

अयं वाक्यांशः धनस्य परमलक्ष्यत्वं निरस्तुं प्रयत्नं करोति, तथा वितरण-नैतिकतायाः आधारं सुदृढीकुर्यात्। धनं साधनम्, न तु परमपुरुषार्थः— एषा धारणा वितरणसंरचनां संयमित-नैतिक-आधारे स्थापयति। वितरणस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः आयामः “अतिथिसत्कारः” आसीत्। “अतिथिदेवो भव” इति भावना संसाधनानां परस्पर-साझेदारीं प्रोत्साहयति। एतत् सूचयति यत् वितरणव्यवस्था केवलं वर्ग-विशेषपर्यन्तं सीमिता न, अपि तु सामाजिक-संवाद-समन्वयस्य अंगम् आसीत्। वैदिक-आर्थिक-संरचनायां “उपयोगः” इति तत्त्वम् अत्यन्तं सूक्ष्मतया विन्यस्तम् आसीत्। उत्पादनं तथा वितरणं यदि बाह्य-आर्थिक-प्रक्रियायाः रूपेण दृश्येते, तर्हि उपयोगः तस्य आन्तरिक-नैतिक-नियन्त्रणम् अस्ति। वैदिकसमाजे संसाधनानां उपभोगः असीम-स्वार्थप्रधानः नासीत्, अपि तु धर्माधीनः, मर्यादितः, तथा सामुदायिक-हित-सम्बद्धः आसीत्।

ईशावास्योपनिषदि प्रतिपाद्यते—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

(ईशोपनिषद्, मन्त्र १)

अयं मन्त्रः उपयोगसंरचनायाः दार्शनिकाधारं स्पष्टतया उद्घाटयति। “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा” इति वाक्येन संयमित-उपभोगः, “मा गृधः” इति पदेन लोभ-निवारणम्, तथा “कस्यस्विद्धनम्” इति वाक्येन संसाधनानां सामुदायिक-अधिकारबोधः सूचितः। अत्र उपयोगः केवलं भोगक्रिया न, अपि तु नैतिक-संयमस्य अभ्यासः आसीत्। वैदिक-जीवनदृष्टौ अन्न, गो, धान्य, धातु, वस्त्र, इत्यादीनां उपयोगः “संतुलन” इति सिद्धान्ते आधारितः आसीत्। असीम-संचयः न प्रशंसनीयः, अपि तु यथोचित-उपयोगः श्रेष्ठः इति भावना प्रचलिता।

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

एषा उपनिषद्वाणी धनस्य सीमितत्वं तथा त्यागस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। धनं साधनम्, न तु जीवनलक्ष्यम्— एषा दृष्टिः उपयोगसंरचनायाः केन्द्रीय-तत्त्वम् आसीत्। उपयोगस्य सामाजिक-आयामः अपि महत्त्वपूर्णः। संसाधनानां उपभोगः केवलं व्यक्तिगत-पर्यन्तः सीमितः न, अपि तु परिवार-ग्राम-समुदाय-हितसम्बद्धः आसीत्। यज्ञ-प्रसङ्गेषु, अतिथिसत्कार-परम्परायां, तथा सामुदायिक-भोजन-प्रणाल्यां अन्नस्य उपयोगः सामाजिक-समन्वयस्य प्रतीकः भवति। एषा सामुदायिक-उपयोगसंरचना समाजस्य आन्तरिक-एकात्मतां सुदृढीकुर्यात्। प्राकृतिक-संसाधनानां उपयोगः अपि संतुलित-रूपेण आसीत्। वर्षा-निर्भर-कृषि, गोपालन-आधारित-जीवनम्, तथा भूमेः पूज्यभावः— एते तत्त्वानि दर्शयन्ति यत् उपयोगः प्रकृतिसंतुलनाधीनः आसीत्। प्रकृतिः उपभोग्यवस्तु न, अपि तु पूज्या माता इति भावना प्रचलिता आसीत्।

वैदिक-आर्थिक-संरचनायां “विनिमयः” इति तत्त्वम् उत्पादन-वितरण-उपयोग-चक्रस्य समाहारबिन्दुरूपेण अवगन्तुं शक्यते। उत्पादनस्य फलम् यदि वितरणेन समाजे प्रवहति, तर्हि विनिमयः तस्य व्यावहारिक-आर्थिक-रूपान्तरणम् आसीत्।

वैदिकयुगे मुद्रा-आधारित-वाणिज्यव्यवस्था विकसितरूपेण नासीत्, तथापि वस्तु-वस्तुविनिमयः, गोसंपत्तेः मूल्याधारत्वम्, धातु-निष्कादि-प्रयोगः, तथा पारस्परिक-विश्वासाधारित-लेनदेन-प्रणाली सुस्पष्टतया दृश्यते। ऋग्वेदे “निष्क” इति शब्दः सुवर्णाभूषणार्थं प्रयुक्तः, यः मूल्य-परिमाणस्य प्रारम्भिक-संकेतः भवितुम् अर्हति। एतत् दर्शयति यत् विनिमय-व्यवस्था केवलं वस्तुपर्यन्तं सीमिता नासीत्, अपि तु मूल्य-मानकीकरणस्य आरम्भरूपं किञ्चित् अस्ति। तथापि प्रमुखतया गोसंपत्तिः आर्थिक-मूल्यस्य प्रतीकरूपेण स्वीकृता।

गावो भगो गाव इन्द्रः ।

एषा भावना गोसंपत्तेः केवलं पशुधनरूपत्वं न, अपि तु आर्थिक-समृद्धेः तथा विनिमय-मूल्यस्य प्रतीकत्वं सूचयति। गोदानम्, गोविनिमयः, गोसंपत्तेः विभाजनम्— एते विनिमयप्रक्रियायाः अंगानि आसन्। विनिमयः केवलं आर्थिक-लेनदेनं न, अपि तु सामाजिक-विश्वासस्य आधारः आसीत्। ग्रामसमुदाये पारस्परिक-आश्रय-सम्बन्धाः दृढाः आसन्; कृषकः शिल्पिनः सह, गोपालः व्यापारीणां सह, गृहस्थः ऋत्विजां सह विनिमय-सम्बन्धान् स्थापयति स्म। एषा व्यवस्था औपचारिक-संधिपत्ररहितापि विश्वासनिष्ठा आसीत्। अथर्ववेदे पारस्परिक-सामञ्जस्यस्य भावना प्रतिपाद्यते—

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

(ऋग्वेदः, १०.१९१.४)

एषा सामुदायिक-चेतना विनिमय-व्यवहारस्य नैतिकाधारः आसीत्। यदि समाजे विश्वासः, सामञ्जस्यं, तथा धर्माधारित-नियन्त्रणम् अस्ति, तर्हि विनिमयः स्थिरः भवति। विनिमय-प्रक्रियायां समुद्र-व्यापारस्य संकेताः अपि प्राचीन-ग्रन्थेषु दृश्यन्ते। “समुद्र” शब्दस्य व्यापार-सन्दर्भे प्रयोगः दर्शयति यत् विनिमयः केवलं ग्राम-सीमितः न, अपि तु व्यापक-क्षेत्रे प्रवृत्तः आसीत्। एषा व्यवस्था उत्पादन-विस्तारस्य तथा सांस्कृतिक-संपर्कस्य आधारः भवितुम् अर्हति। विनिमयः अत्र लाभ-केन्द्रित-व्यापाररूपेण न, अपि तु

आवश्यकतापूर्ति-आधारित-व्यवहाररूपेण अवगन्तव्यः। संसाधनानां पारस्परिक-विनिमयेन समुदायस्य संतुलनं रक्षितम्। असीम-लाभसाधनस्य प्रवृत्तिः वैदिक-दृष्ट्या प्रशंसनीया नासीत्; धर्माधीन-विनिमयः एव ग्राह्यः आसीत्। एवं वैदिक-विनिमयव्यवस्था त्रिविधाधारे प्रतिष्ठिता— (१) गो-आधारित-मूल्यसंरचना, (२) विश्वासाधारित-सामुदायिक-लेनदेनम्, (३) आवश्यकतापूर्ति-प्रधान-आर्थिक-प्रक्रिया। एषा व्यवस्था दर्शयति यत् वैदिक-व्यापारप्रबन्धनम् नैतिक-समन्वित-समुदाय-केंद्रित-आर्थिक-रूपम् आसीत्। वैदिक-व्यापारप्रबन्धनस्य यथार्थस्वरूपं तदा स्पष्टं भवति यदा तस्य सामाजिक-धार्मिकाधारः सम्यगवलोक्यते। वैदिकसमाजे अर्थक्रिया धर्माधीनतया नियोजिता आसीत्; अर्थः पुरुषार्थेषु एकः, किन्तु सः धर्मस्य परिमितिसीमायां एव ग्राह्यः आसीत्। उत्पादन-वितरण-विनिमय-उपयोगाः सर्वे धर्ममर्यादया नियन्त्रिताः, सामाजिक-संतुलन-लक्ष्यकाः, तथा लोकसंग्रह-प्रधानाः आसन्।

धर्मणैव धनं रक्षेत् ।

एषा धारणा आर्थिकक्रियायाः नैतिक-नियन्त्रणं प्रतिपादयति। धनसंग्रहः यदि धर्मविरुद्धः, तर्हि सः समाजस्य संतुलनं भङ्गित इति भावना प्रचलिता आसीत्। अतः व्यापारप्रबन्धनं केवलं लाभार्जनपरकं न, अपि तु धर्मसंरक्षणपरकं कार्यम् आसीत्। यज्ञसंरचना वैदिक-आर्थिक-प्रवाहस्य केन्द्रबिन्दुः आसीत्। यज्ञे हविर्भाग-वितरणम्, दक्षिणादानम्, तथा संसाधनानां विनियोजनम् धार्मिककर्तव्यरूपेण क्रियते स्म। अत्र अर्थः धर्मस्य पोषणार्थं नियोजितः आसीत्।

यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म ।

एषा प्रतिज्ञा सूचयति यत् आर्थिकसंसाधनानां उपयोगः उच्चतर-आध्यात्मिक-सामाजिक-लक्ष्येन सम्बद्धः आसीत्। यज्ञाधारित-वितरणव्यवस्था सामाजिक-एकात्मतां सुदृढीकुर्यात्। सामाजिक-संरचनायां वर्णाश्रमव्यवस्था अपि आर्थिकभूमिकानां विन्यासं निर्धारितवती। कृषिः, पशुपालनम्, व्यापारः,

शिल्पकर्म— एते विविध-समुदायेषु विभक्ताः आसन्, किन्तु परस्पर-निर्भर-संरचनायां स्थिताः। एषा व्यवस्था आधुनिक-विशेषज्ञता-सिद्धान्तस्य आद्यरूपम् इति मन्येत। तथापि तस्य आधारः सामाजिक-कर्तव्य-भावः, न तु प्रतिस्पर्धात्मक-लाभदृष्टिः।

अतिथिसत्कारः, गोदानम्, अन्नदानम्, तथा ऋत्विजां पोषणम्— एते सर्वे आर्थिकसंसाधनानां सामाजिक-संचलनस्य अंगानि आसन्। “अतिथिदेवो भव” इति भावना आर्थिक-वितरणस्य सांस्कृतिक-आधारः आसीत्।

अतिथये स्वागतम् ।

एषा परम्परा दर्शयति यत् आर्थिकव्यवस्था केवलं परिवारपर्यन्तं सीमिता न, अपि तु व्यापक-सामाजिक-चेतनया संयुक्ता आसीत्। प्रकृतिसंबन्धः अपि आर्थिक-संरचनायाः आधारः आसीत्। वर्षा, ऋतुचक्रं, भूमेः उर्वरता— एते उत्पादन-विनिमय-प्रवाहस्य नियामकाः आसन्। प्राकृतिक-संतुलनस्य संरक्षणं धार्मिककर्तव्यरूपेण स्वीकृतम्। एवं वैदिक-व्यापारप्रबन्धनं सामाजिक-धार्मिक-सांस्कृतिक-आधारे प्रतिष्ठितम् आसीत्। अर्थक्रिया धर्मस्य अधीनतया, लोकसंग्रह-लक्ष्येन, तथा संतुलित-संसाधनप्रयोगेन संयुक्ता। एषा संरचना दर्शयति यत् वैदिक-आर्थिक-प्रणाली केवलं भौतिक-व्यवहारनिष्ठा न, अपि तु नैतिक-सांस्कृतिक-समन्वित-संरचना आसीत्। वैदिक-व्यापारप्रबन्धनस्य विश्लेषणं यदि आधुनिक-प्रबन्धनदृष्ट्या क्रियते, तर्हि तस्य संरचनात्मक-संतुलनं, नैतिक-नियन्त्रणम्, तथा सामुदायिक-समन्वयः अत्यन्तं उल्लेखनीयः इति प्रतिपद्यते। उत्पादन-वितरण-उपयोग-विनिमय-चतुष्टयं वैदिके पृथक्-पृथक् न, अपि तु परस्परवलम्बि-एकीकृत-व्यवस्थारूपेण अवस्थितम् आसीत्। एषा समन्वित-संरचना प्रबन्धनशास्त्रस्य मूलतत्त्वानां प्राचीन-रूपम् इति द्रष्टुं शक्यते। प्रथमं, नियोजनतत्त्वम् अवलोकनीयम्। कृषिः ऋतुचक्रानुसारं, पशुपालनम् ऋतु-आहार-संतुलनानुसारं, तथा संसाधनसंग्रहः

भविष्य-आवश्यकतानुसारं विन्यस्तः आसीत्। एषा दूरदर्शिता नियोजनशास्त्रस्य मूलाधारः अस्ति।

कालो हि दुरतिक्रमः ।

एषा भावना समय-संवेदनशील-व्यवस्थापनस्य संकेतः भवति।

द्वितीयं, संसाधन-व्यवस्थापनम्। वैदिके उत्पादनं सीमित-संसाधनाधारितम् आसीत्; अतः संसाधनानां संयमित-उपयोगः तथा संतुलित-वितरणम् अनिवार्यम्। अत्र “सतत-प्रयोग” इति आधुनिकसंकल्पनायाः प्राचीन-आधारः दृश्यते।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ।

एषा वाणी संसाधन-प्रबन्धनस्य नैतिक-सीमां निर्दिशति।

तृतीयं, नेतृत्व-तत्त्वम्। वैदिकसमाजे राजा, सभापति, तथा ग्रामनेता आर्थिक-निर्णयेषु मार्गदर्शकाः आसन्; किन्तु तेषां अधिकारः धर्माधीनः आसीत्। नेतृत्वं अत्र अधिकार-केन्द्रितं न, अपि तु कर्तव्य-प्रधानम्।

राजा धर्मस्य कारणम् ।

(महाभारतम्, शान्तिपर्व)

अस्य समग्र-शोधपत्रस्य परिप्रेक्ष्ये स्पष्टं भवति यत् वैदिक-व्यापारप्रबन्धनम् एकं समन्वितं, नैतिकाधारितं, संतुलितं च आर्थिक-तन्त्रं आसीत्। उत्पादनम्, वितरणम्, उपयोगः, विनिमयः च एते तत्त्वानि पृथक्-प्रक्रियाः नासन्, अपि तु परस्परावलम्बि-एकीकृत-जीवनचक्रस्य अवयवाः आसन्। उत्पादनं जीवनसंरक्षणस्य, वितरणं सामाजिक-समत्वस्य, उपयोगः संयमस्य, विनिमयः विश्वासस्य च आधारभूततत्त्वानि आसीत्। एषा चतुष्टयी व्यवस्था धर्मस्य अधीनतया नियोजिता आसीत्, न तु केवलं अर्थलाभ-प्रेरणया संचालिता। वैदिक-दृष्ट्या अर्थः पुरुषार्थेषु एकः, किन्तु सः धर्माधीनः। यदि अर्थसंग्रहः धर्मविरुद्धः, तर्हि सः समाजस्य संतुलनं भङ्कित। अतः अर्थक्रियायाः नैतिकनियन्त्रणं अनिवार्यम् आसीत्। उत्पादनस्य लक्ष्यं असीम-उपभोगः न, अपि तु

लोकजीवनस्य पोषणम्। वितरणस्य लक्ष्यं संचय-प्रदर्शनं न, अपि तु दान-समन्वय-सहकारः। उपयोगस्य लक्ष्यं विलासिता न, अपि तु संतुलन-संयमः। विनिमयस्य आधारः शोषणं न, अपि तु पारस्परिकविश्वासः। एषा दृष्टिः वैदिक-आर्थिक-प्रणाल्याः विशिष्ट-स्वरूपं प्रकाशयति। आधुनिक-आर्थिक-परिसरे असीम-उपभोगवादः, संसाधन-शोषणम्, असमान-वितरणम्, तथा लाभ-केन्द्रित-व्यापार-प्रणाली प्रमुखत्वेन दृश्यन्ते। एतादृशे सन्दर्भे वैदिक-आर्थिक-दृष्टिः संतुलन-आधारित-प्रणालीरूपेण पुनर्मूल्याङ्कनीयाऽस्ति। “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा” इति सिद्धान्तः सतत-संसाधन-प्रयोगस्य, “समानी व आकूतिः” इति वाणी संगठनात्मक-एकात्मतायाः, तथा “राजा धर्मस्य कारणम्” इति धारणा नैतिक-नेतृत्वस्य आदर्शरूपेण अद्यापि प्रासंगिका अस्ति। वैदिक-व्यापारप्रबन्धनस्य अध्ययनं दर्शयति यत् प्राचीन-भारतीय-आर्थिक-चिन्तनं केवलं आदिम-रूपेण नासीत्, अपि तु गम्भीर-संरचनात्मक-नैतिक-समन्वययुक्तं तत्त्वमीमांसात्मक-मॉडलम् आसीत्। अत्र अर्थव्यवस्था समाजस्य आध्यात्मिक-सांस्कृतिक-संरचनायाः अविभाज्याङ्गम् आसीत्। एषा समन्वित-दृष्टिः आधुनिक-आर्थिक-चिन्तनाय नूतन-प्रेरणां दातुं शक्नोति।

सन्दर्भसूची

- [1]. शर्मा, आदित्यकुमारः (२०२१)। वैदिक-अर्थव्यवस्थायाः पुनर्मूल्यांकनम्। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. त्रिपाठी, मानसी (२०२१)। “ऋग्वेदे आर्थिक-संरचनायाः संकेताः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४८, पृ० ६५-९४।
- [3]. पाण्डेयः, लोकेशः (२०२२)। वैदिक-समाजे उत्पादन-वितरण-प्रणाली। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. जोशी, विनायकः (२०२२)। “वैदिक-धर्माधारित-अर्थचिन्तनम्”।

- संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्ड: १८, पृ० १०१-१३२।
- [5]. द्विवेदी, रश्मि: (२०२३)। प्राचीन-भारतीय-प्रबन्धन-दर्शनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [6]. उपाध्यायः, नरेन्द्रः (२०२३)। “विनिमय-व्यवस्था वैदिकसाहित्ये”। दर्शनमीमांसा, खण्ड: २२, पृ० ७९-११६।
- [7]. वर्मा, सुभाषः (२०२४)। धर्म-अर्थ-संतुलनस्य वैदिक-मॉडलम्। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [8]. मिश्रः, अनामिका (२०२४)। “वैदिक-आर्थिक-दृष्टेः समकालीन-प्रासंगिकता”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्ड: १६, पृ० ११२-१५४।
- [9]. शर्मा, आदित्यकुमारः (२०१७)। वैदिक-अर्थव्यवस्थायाः तात्त्विकमीमांसा। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [10]. त्रिपाठी, मानसी (२०१८)। “ऋग्वेदे आर्थिकजीवनस्य संकेताः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्ड: ४५, पृ० ६२-९०।
- [11]. पाण्डेयः, लोकेशः (२०१८)। वैदिक-समाजे कृषिपशुपालनव्यवस्था। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [12]. जोशी, विनायकः (२०१९)। “वैदिकसाहित्ये दान-वितरण-प्रणाली”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्ड: १५, पृ० ९८-१२८।
- [13]. द्विवेदी, रश्मि: (२०१९)। प्राचीनभारतीय-प्रबन्धन-दर्शनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [14]. उपाध्यायः, नरेन्द्रः (२०२०)। “वैदिक-व्यापारसंरचनायाः अध्ययनम्”। दर्शनमीमांसा, खण्ड: २०, पृ० ७६-१०५।
- [15]. वर्मा, सुभाषः (२०२०)। धर्म-अर्थ-संतुलनस्य वैदिकदर्शनम्। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [16]. मिश्रः, अनामिका (२०२१)। “वैदिक-अर्थदृष्टेः समकालीनप्रासंगिकता”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्ड: १४, पृ० १०८-१४०।